

Василь Балушок

ЗАГАДКОВІ СЕВРЮКИ: 1. ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОТИ

У статті йдеться про формування спільноти севрюків, яка проживала у XIV–XVII ст. на сході українського Лівобережжя і в сусідніх областях сучасної Росії. Севрюки були нащадками літописних сіверян, у генезі яких узяли участь значні групи переселенців з Дніпровського Правобережжя. Сіверяни мали спільний з рештою протокраїнців іранський етнічний субстрат, а також асимілювали групи тюрків, що не вплинуло корінним чином на їхню етнічність, проте обумовило ряд особливостей етнокультури та відмінність від нащадків радимичів і в'ятичів.

Ключові слова: сіверяни, севрюки, волинцевська культура, роменська культура, іранці, тюрки.

Вивчення заселеності сходу України у середньовіччі та у ранньонові часи на сьогодні далеко від свого задовільного вирішення. Дане питання ускладнюється тим, що й досі не вияснено залишається етнічна природа населення, яке мешкало у цьому, порубіжному з Росією, регіоні у XIV–XVII ст. і відоме під назвою «севрюків» («севруків», «сіврюків»). Не дослідженою є й етнокультура севрюків, а також, як не дивно, і формування цієї спільноти.

Річ у тім, що у більшості праць, присвячених севрюкам, так чи інакше йдеться про їхнє походження, а для значної частини авторів це питання взагалі є головним. Так, в Україні про Сіверську землю й походження її мешканців севрюків у кінці XIX – на початку XX ст. писали Михайло Володимирський-Буданов, Олександр Лазаревський, Андрій Стороженко, Лев Падалка, Микола Василенко, Михайло Грушевський [17, с. 46, 134, 175–176, 189; 30, с. 13; 49, с. 10, 11, 12; 15, с. 484–488, 532; 19, с. 153; 9, с. 22–23 та ін. *], а також відомий польський історик, етнограф і мандрівник Александр Валеріан Яблоновський [65, с. 224]. Підсумок цьому періодові вивчення генези та природи севрюцької спільноти підбив 1916 року Микола Василенко, коротко назвавши різні точки зору: «Що стосується севрюків, то вони становлять собою багато загадкового. А. В. Стороженко вважає їх сіверянами й бачить у назві севрук-северук зіпсоване сіверянин. Цієї ж думки тримається і Л. В. Падалка. Визнаючи у севрюках нащадків племені «сівера», Л. В. Падалка не знаходить, однак, у них племінної чистоти. Посульських севрюків він вважає, без всяких, щоправда, підстав сумішшю сіверян з половцями. Проф. М. В. Володимирський-Буданов у севрюках бачить залишки «сіверської Русі», яка не зовсім зникла у Полтавщині в XVI столітті. На його думку, севрюки були населенням тубільним, осілим, не прийшлим. Інакше дивиться на севрюків О. В. (насправді М. – Матвійович. – **В. Б.**) Лазаревський. Він гадає, що севрюки в XVI столітті були прибульці. Частина їх жила у захищених місцях на північ від р. Сейму і приходила в Полтавщину для промислів, як приходили з півночі й жителі київського Полісся. Друга частина жила в Черкасах, за певну данину користувалась уходами й перебувала під юрисдикцією володільців

* Книжка російської дослідниці Н. Багновської «Севрюки: населення Сіверської землі в XIV–XVI ст.» містить детальний розгляд також і української історіографії проблеми етнічної атрибуції севрюків.

© Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

цих уходів. А. Яблоновський вважає севрюків загадкою не лише етнографічною, але історичною і суспільною. Що стосується імені, то воно могло походити від сіверян та вказувати на походження севрюків; але могло мати й загальне, а не племінне значення, в сенсі дикий, жорстокий, від турецьких слів «саврук» або «саврак». (...) Якщо їх назва і мала зв'язок із сіверянами, то все ж, севрюки й сіверяни, на думку Яблоновського, не одне і те ж. Севрюки мали на собі ознаки скоріше групи суспільної, аніж племінної, історичної. Севрюками називались «уходники», котрі промишляли в лісових та степових округах, що звалися «сіверами». Яблоновський вважає, що від назв «сівера», «севіра» походить назва «сіверян», «севрюків», а не навпаки. Не наважуючись пов'язати севрюків із сіверянами, Яблоновський, в усякому разі, вважає їх особливим «племінно-суспільним типом», що існував в Україні в XVI ст., належачи при цьому до племені малоруського (українського).

Незважаючи на розбіжності вчених, у севрюках ми, в усякому разі, повинні бачити залишки колишнього населення Переяславщини, що збереглося від дотатарського часу й видозмінилося завдяки історичним умовам та мінливостям долі» [15, с. 486–487].

Пізніше, в радянські часи, на спадкоємний зв'язок севрюків із сіверянами киево-руської доби вказували росіяни Володимир Мавродін, Борис Рибаків і Григорій Анпілогов [31, с. 371; 46, с. 93–94; 3]. З-поміж сучасних російських учених про севрюків як про нащадків сіверян заявляють Нела Багновська та Антон Ракітін [9, с. 23, 34; 43], а білорус Федір Климчук узагалі ставить знак рівності між ними [25].

З наших сучасників в Україні про севрюків неодноразово пише Олена Русина у своїх працях, особливо в книзі, присвяченій Сіверській землі [44, с. 40–41, 47–53 та ін.], а також у спеціальній статті в «Енциклопедії історії України». Вона теж заявляє в останній з названих праць, що «севрюки — представники діалектно-етногр[афічної] групи, котра успадкувала культ[урні] традиції сіверян» [45, с. 572].

Проте, незважаючи на таку, здавалося б доволі значну кількість присвячених севрюкам праць, автори яких так чи інакше звертаються до проблеми походження цієї спільноти, її генеза детально так ніким розглянута й не була. А процес формування всякої етнічної чи етнографічної спільноти завжди накладає відбиток і на її етнокультурне та етнічне обличчя. Тобто визначення етнічної суті й етнокультурних особливостей севрюків значною мірою ускладнюються недослідженістю їхньої генези. Тому звернімося до проблеми формування севрюцької спільноти, спробувавши детально розглянути, як вона виникала, які етнічні та етнокультурні елементи і в якій послідовності вступали при цьому у взаємодію, а також до якого результату привели всі ці процеси.

Підкреслимо, що вивчення формування севрюків по суті є етногенетичною студією (забігаючи наперед, зазначу, що вони виявляють ознаки самостійного етносу, це буде розглянуто в наступній публікації). А у відповідності з розробленими на сьогодні методологією та методиками етногенетичних досліджень, вони мають проводитися на основі комплексності джерел і передбачають синтез останніх. **Оскільки етнічна спільнота є дуже складною багатокomпонентною системою, що включає етнічну самосвідомість, всю величезну багатоманітність матеріальної, соціонормативної, святково-обрядової культури, мову, фольклор, мистецтво, демографічні та антропологічні (в плані фізичної антропології) складові тощо, для виявлення шляхів формування всього цього у процесі етногенезу потрібні дослідження в царині історії, археології, антропології (фізичної і культурної), лінгвістики, фольклористики, мистецтвознавства, демографії, географії, а інколи й інших наук. У цьому зв'язку нагадаю, що незабутній Михайло Брайчевський ще до появи хрестоматійних сьогоднішніх методик етногенезу дуже слушно наголошував на комплексності джерел та на синтезності методики вивчення походження народів: «Етногенез – проблема, так би мовити, міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології. Нехтування хоча б одним якимось видом джерел може привести до дуже небажаних і прикрих наслідків» [12, с. 18–19]. Але ні один науковець не може бути універсалом, здатним самотужки проводити й історичні,**

і археологічні, і лінгвістичні, і антропологічні (в плані фізичної антропології), і етнографічні, і фольклористичні, і мистецтвознавчі, і географічні, і демографічні й т. д. дослідження тієї чи іншої етнічної спільноти при її формуванні. Тому власне етногенетичному синтезові обов'язково повинні передувати вузькогалузеві студії істориків, археологів, лінгвістів, антропологів і культурантропологів, фольклористів, мистецтвознавців, географів, демографів та інші. І лише коли ці дослідження проведені, а зібрані факти пройшли попередню обробку та узагальнення в рамках своїх вузьких наукових галузей, може проводитися етногенетичний синтез*.

У випадку з севрюками ми не маємо дуже багатого корпусу різнобічних праць, що стосуються цієї спільноти і можуть служити базою для відповідного етногенетичного дослідження. Проте певний мінімум їх усе ж є. Зокрема, на сьогодні маємо доволі численні роботи археологів. Тут слід назвати як публікації польового матеріалу, так і аналітичні праці великого знавця сіверянських старожитностей киеворуських часів Олега Сухобокова, узагальнення Володимира Барана, а ще роботи українських (Володимир Колода, Лариса Виноградська та інші) і російських (Анатолій Вінніков, Світлана Плетньова) археологів. Досить багато маємо досліджень істориків та сходознавців, що стосуються генези севрюків, серед яких для нас згодилися публікації Олени Русиної, Олександра Тортіки, Олега Бубенка, Олександра Головка, Фелікса Шабульда (Україна), а також Нели Багновської, Олександра Шеннікова (Росія) й інших. Праці з історичної географії поляка Олександра Яблоновського та українця Федора Петруня теж дали необхідні для нашого етногенетичного синтезу дані. З-поміж досліджень лінгвістів слід назвати узагальнюючі праці Олексія Стрижака (Україна) та Руфі Агеєвої (Росія), які акумулювали результати пошуків мовознавців у царині ономастики з цікавлячої нас теми.

При роботі з названими публікаціями слід пам'ятати зауваження російського етнологів Сергія Арутюнова стосовно комплексності джерел вивчення етногенезу: «...у залежності від епохи, яка досліджується, типу досліджуваного суспільства і конкретної історичної ситуації якийсь вид джерел – історичних, мовних, археологічних, етнографічних – може мати більш чи менш суттєве значення для вирішення проблеми етногенезу даного народу, але ні один з них не може претендувати на принципово провідну роль чи вважатися безумовно релевантним про відношення до етногенезу. Кожен з них потребує перевірки даними інших джерел, і кожен із них у якомусь конкретному випадку може виявитися позбавленим реального етногенетичного змісту» [4, с. 13].

Антон Ракітін, торкаючись питання генези севрюків, підкреслює «різницю в коренях севрюків і малоросів» та вказує на «наявність у севрюків іншого, змішаного тюрко-слов'янського субстрату» [43]. Разом з тим глибоко у проблему формування севрюцької спільноти цей автор усе ж не занурюється, можливо тому, що його публікації, в усякому разі доступні нам, носять популярний характер. А відтак він зовсім не враховує наявність у севрюків спільного з українцями іранського етнічного субстрату, з мовою якого власне й пов'язує ряд дослідників етимологію етноніма «севрюки». Тут слід зазначити, що паралельно існує версія походження назви сіверян від назви гуно-тюркського чи угорського народу савірів, які з'явилися в Північному Надчорномор'ї в гуно-болгарські часи [63, с. 474; 42, с. 113]. Разом з тим багато лінгвістів етнонім сіверян («сѣверь»), з яким пов'язане походження назви севрюків, схильні виводити з відповідного іранського терміна («sēu»), що означає «чорний» (у цьому зв'язку не випадковим є також локалізований у тому ж регіоні топонім «Чернігів») [50, с. 154]. На сьогодні це одна з найвірогідніших версій походження даного етноніма [1, с. 41–42]. «Очевидно, сіверами спочатку звалася племінна група іраномовного населення, що мешкала в дніпровському лісостеповому лівобережжі. Це населення розчинилося серед слов'ян, які сприйняли старий етнонім», – підбив підсумок пошукам лінгвістів у цій проблемі російський археолог Валентин Сєдов [48, с. 138].

* Про методологію й методику сучасних етногенетичних досліджень, зокрема про їхню обов'язкову синтезність, див. у працях зовсім різних науковців з різних країн, що представляють різні наукові школи: [35, с. 9, 11; 56; 12, с. 18–19; 2, с. 3, 6, 7 та ін.; 23; 4, с. 10–13; 66; 29, 10, с. 11–46].

Ведучи мову про генезу севрюцької спільноти, слід зазначити, що справді у них наявний певний тюркський елемент. Про це чи не першим написав у кінці XIX ст. Александр Яблоновський [65, s. 224], виклад статті «Задніпров'я» якого, а також критичний розбір його аргументів було надруковано в «Киевской старине» [33, с. 92]. Про наявність тюркського елемента у складі севрюків тією чи іншою мірою свідчать, наприклад, такі імена, як Охмат Севрук, Карой Севрук, що фігурують у матеріалах ревізії XVI ст. [69, s. 140–142; 24, с. 404 (прим. 1841)]. Але все ж більша частина зафіксованих у документах севрюцьких імен є типово слов'янськими: архаїчними за походженням – Томило, Шкода або ж християнськими – Іван, Михайло (Мишко) та ін. [8, с. 62]. А зважаючи на неодноразові адстратні (тобто свого роду бічні, що сталися вже в основному після завершення етногенезу) додатки тюркського етнічного елемента до українського етносу взагалі, які все ж не змінювали корінним чином його етнічної природи [20, с. 378, 379; 61 с. 113], очевидно, не слід настільки вже сильно натискати саме на цій обставині. А от про згаданий більш давній іранський (пізньоскіфсько-сарматський) етнічний та етнокультурний субстрат часів українського етногенезу, який був дуже потужним практично на всій сучасній українській етнічній території, забувати не слід. Крім того, у формуванні лівобережної спільноти слов'ян, тобто сіверян, брали участь також значні групи переселенців з українського Правобережжя. Ці переселенці добралися навіть до віддалених теренів Сіверщини, зокрема, до лівої притоки Дону – ріки Вороніж у Росії, де на багатьох поселеннях виявлено кераміку й поховання, характерні для лука-райковецької археологічної культури. «Таким чином, районом, звідки в останній чверті I тисячоліття н. е. неодноразово здійснювалося переміщення слов'ян на р. Вороніж, було Дніпровське Правобережжя», – зазначають археологи [26, с. 30]. «Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу», – підсумовує Володимир Баран [11, с. 147]. Отже, можна констатувати, що етногенез етнічних попередників севрюків – сіверян не так уже й сильно відрізнявся від етногенезу власне українців, хоч свої особливості тут, безумовно, були.

Тому справді будемо враховувати особливості етногенезу й етнічної історії сіверян, а також їхньої трансформації у севрюків. Почнемо з етнокультурних відмінностей лівобережних і правобережних слов'ян на південноруських теренах на час утворення Київської Русі. Тут слід зазначити, що хоч справді лівобережні слов'яни – сіверяни не так уже й відрізнялися своєю культурою від правобережних південноруських співплемінностей (літописних «племен») *, відмінність усе ж була. І виявилася вона в тому, що практично всю територію майбутньої України, заселену слов'янами, на час утворення Київської Русі займає археологічна культура Лука Райковецька, а на сіверянському Лівобережжі тоді існувала інша археологічна культура – волинцевська, яка змінюється роменською. Олег Сухобоков розглядає дві останні, як «...два етапи послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцевсько-роменської археологічної культури (ВРК), яка репрезентує східнослов'янське племінне утворення на Лівобережній Україні, тобто, сіверян «Повісті минулих літ» [55].

Аналізуючи культурні відмінності сіверян від правобережних слов'ян на теренах Південної Русі, слід, можливо, не забувати і про своєрідний полянський «шовінізм» літописця в «Повісті временний літ». Там сіверян зараховано до північних, на думку літописця, відсталих племен (які «живуще скотьскы») і протиставлено «прогресивним» та «культурним» полянам (вони «мудре и смыслени»), а також, судячи з контексту, й іншим, прирівняним до полян, південноруським «племенам» – волинянам, бужанам, дулібам (можливо, це різні назви одного «племені»), тиверцям, улчичам, хорватам, про що вже доводилося писати [10, с. 133–140]. В основу такого поділу слов'янських «племен» Східної Європи, безвідносно, до того, наскільки він відповідав чи не відповідав дійсності, літописець поклав саме культурні відмінності,

* Так звані літописні «племена» насправді були великими групами племен, яких етнологи називають «співплемінностями»; інші назви – «метаплемена», «великі племена». Іноді племена, які в етнічному плані складали співплемінності, політично об'єднувалися у союзи племен, а аноді ні.

оскільки всі вони мали «обычая своя, и законы отець своихъ и предания каждо своя норовъ» [40, стб. 10].

Відрізнялися предки севрюків в етнічному й культурному планах і від предків росіян. Зокрема, у тих, як відомо, був інший, а саме переважно угро-фінський етнічний субстрат. Крім того, у заселенні Пооччя (земель понад р. Ока), де проходив етногенез росіян, як показують дослідження, брали участь, принаймні частково, також інші угруповання слов'ян, ніж на теренах майбутньої України, а саме з заходу – «від ляхів» [59, с. 159; 58; 41, с. 39; 60, с. 138; 48, с. 8, 58; 37, с. 10; 11, 88, 107–109, 114]. Іншими були на теренах, де в майбутньому розгорнувся етногенез росіян, і археологічні культури: мошинська, тушемлинська, іменьківська, псковських довгих курганів. Не всі вони належали слов'янам, проте їхні творці брали участь в етногенезі росіян.

У зв'язку з цим необхідно згадати, що серед археологів, особливо російських, існує думка про культурну схожість чи спорідненість сіверян, радимичів та в'ятичів. Усіх їх об'єднують в окрему групу племен [46, с. 93–94; 48, с. 140, 142, 148, 157, 270, 273]. Відмінність же сіверян від в'ятичів і радимичів, як зазначає О. Русина, створювали лише різні етнічні субстрати. Зокрема, з-поміж них лише сіверяни мали іранський субстрат [44, с. 47]. Погоджуючись із дослідницею в цьому питанні, все ж вважаємо, що не слід випускати з уваги також і згадувані вище постійні культурні зв'язки сіверян з протоукраїнцями Середньої Наддніпряниці та Правобережжя.

Власне про етнокультурну подібність сіверян до радимичів і в'ятичів з-поміж історичних джерел свідчить лише «Повість временних літ»: «А Ридимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь» [40, стб. 10]. Далі йде зображення цих звичаїв, переважно язичницьких – шлюбних та поховальних. Причому в цьому зображенні присутні чіткі прояви своєрідного полянського «шовінізму», що дає підстави для певних сумнівів, принаймні в деяких деталях. З контексту видно, що у часи укладання літопису описувані звичаї значною мірою вже відійшли у минуле, в усякому разі у радимичів та сіверян [40, стб. 10]. Окрім цього, свідчення на користь етнокультурної схожості трьох названих «племен» дають лише археологічні джерела. А виокремлення групи племен, у даному разі слов'янських, лише чи переважно за археологічними ознаками викликає певні сумніви, адже археологічна культура і етнос/етнічність на практиці далеко не завжди й далеко не в усьому збігаються. У більшості випадків між ними існує дуже непрямий зв'язок*.

Отже, можемо констатувати, що вже у часи Київської Русі, принаймні наближена до степу південно-східна частина сіверян, у культурному плані, очевидно, доволі суттєво відрізнялася від радимичів і в'ятичів, культура та спосіб життя яких однозначно мали лісову спеціалізацію. З плином часу ці відмінності, як побачимо далі, постійно наростали.

Нещодавно з'явилася версія про спорідненість волинцевської культури сіверян з іменьківською археологічною культурою Середньої Волги та Нижньої Ками. Сформулював її Валентин Седов, який проводить тезу про походження волинцевської культури від іменьківської, носії якої, мовляв, переселилися на українське Лівобережжя. Більшість українських археологів не прийняли цієї гіпотези і спростовують її. Є в неї противники й серед археологів російських. Олег Сухобоков вважає версію Седова хибною «...хоча б тому, що такий факт призвів би до появи на лівобережній Україні чисельних археологічних пам'яток нового типу, ніяк не пов'язаних з старожитностями попередніх східнослов'янських культур в цьому регіоні. Проте цього не відбулося: пам'ятки волинцевського типу за всіма основними ознаками (крім специфічної кераміки гончарної технології) сягають місцевих археологічних культур середини I-го тисячоліття н. е.» [55]. Що ж стосується наявності в обох культурах схожих керамічних комплексів, то вони, як зазначає Володимир Баран, «мають салтівське, неслов'янське походження» [11, с. 109]. Крім того, етнічна належність носіїв іменьківської культури спірна, серед її творців дослідники називають місце-

* З приводу співвідношення археологічної культури та етносу серед науковців давно ведеться дискусія. Наводити аргументи її учасників тут не місце, тому відсилаємо читача до спеціальної літератури: [6; 68, s. 175].

вих балтів, угро-фінів або болгаро-аланів. Баран не виключає наявності серед носіїв іменівської культури незначного слов'янського компонента, але не пшеворського чи черняхівського, як доводить Валентин Седов, а києво-количинського, «на що вказує близькість жител та тотожність похоронного обряду» [11, с. 109].

У подальшому роменська культура сіверян стає одним із компонентів формування давньоруської культури на теренах України. А стосовно її попередниці – волинцевської культури слід зазначити, що вона сформувалася внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празької культури або їхніх прямих нащадків, що засвідчують форми та орнаментация ліпної кераміки і житла з печами [11, с. 107, 109, 212; 54]. Протягом першої половини VIII ст. прибульці асимілювали лівобережні пенківські та количинські племена слов'ян і увійшли в контакт із салтівським населенням, що спричинило появу специфічних рис фіксованої археологічно матеріальної культури. Тому розглянемо детальніше також факти, які стосуються «тюркського сліду» й інших східних елементів в етногенезі та етнічній і етнокультурній історії севрюків. Так, археологічні джерела свідчать, що на зламі VII–VIII ст. серед сіверян невеликими компактними групами розселилися болгарські втікачі від хозар, які підкорили племена приазовських тюркоболгар після розпаду Великої Болгарії [53, с. 87]. У часи підпорядкування сіверян Хозарському каганатові в VIII–IX ст. вони продовжували вбирати в себе як тюркський, так й іранський (алано-яський) етнічний елемент. Узагалі ж, на розкопаних археологами городищах і поселеннях волинцевської, а потім роменської культур, належних сіверянам (Битицьке, Мохнач, Коробове, Хорошівське та ін.), спостерігається співіснування й різноманітні контакти слов'ян із населенням салтівської культури – тюркоболгарами, аланами і, меншою мірою, уграми [51, с. 41–42; 52, 36–37; 54, с. 217–221; 27]. Причому, як зазначає Олег Сухобоков, іноетнічні мешканці цих сіверянських поселень не були відокремлені від слов'ян, як, скажімо, це буває у випадку перебування в містах чужих військових гарнізонів, а жили поруч із ними [54, с. 219]. Так, селища носіїв салтівської культури розташовані поряд зі слов'янськими. На розкопаному Битицькому городищі традиційні прямокутні слов'янські напівземлянки сусідять з юртоподібними житлами степовиків у співвідношенні п'ять до одного. Причому вони не диференціюються за складом керамічного комплексу, в якому простежується співіснування посуду гончарної технології з ліпним слов'янським посудом у співвідношенні 56:36 [53, с. 88]. Саме від творців салтівської культури лівобережні слов'яни перейняли гончарний круг, яким почали користуватися приблизно з початку X ст. [42, с. 97]. Поряд із традиційними слов'янськими землеробськими знаряддями на Битицькому городищі знайдено небувало для слов'янських пам'яток кількість предметів військового озброєння воїна-вершника (шабля, стріли, вудила, стремена, списи і дротики та ін.), а також клепані кочівницькі казани з гачками для підвішування, окуття сідел тощо [53, 88–89]. А в конструкції захисних споруд слов'янського городища Мохнач, де виявлено й культурний шар, насичений салтівськими артефактами, помітний вплив північнокавказького фортифікаційного зодчества [26, с. 9–14].

Загибель болгаро-аланської салтівської культури Подоння, яке включає і території по Сіверському Дінцю (так званий «Великий Дон»), пов'язують з експансією київських князів у контексті боротьби зі слабючим Хозарським каганатом. На думку дослідників, алани та тюркоболгари частково ввійшли до складу об'єднань печенігів і торків, а частково стали сателітами руських князів на Чернігово-Сіверщині, а також у Надроссі. Деяка ж кількість їх відступила на північ і північний схід у райони мешкання мордві, значна частина переселилася на заселені слов'янами терени, де й була ними асимільована, а частина влилася до складу бродників [57; 14, с. 28].

Розглядаючи тему взаємодії сіверян зі степовиками, слід згадати і «своїх поганих» часів розквіту Київської Русі – чорних клобуків, значна частина яких, проживаючи в безпосередньому сусідстві зі слов'янами, з часом осідала на землю й зазнавала асиміляції. Хоч основний район розселення чорних клобуків знаходився в Надроссі, мешкали «свої погани» й на Лівобережжі. Так, вони розселялися на степових рубежах Переяславщини. Зокрема, Олександр Моця вважає чорноклобуцькими (торчесь-

кими) укріплення Городок, Бербениці та «В. Лазірки» на Сулі, які особливостями конструкції відрізнялися від традиційної давньоруської фортифікації. Ще один район розселення торків знаходився на південний схід від Переяславля у межиріччі Дніпра, Трубежа й Супою [32, с. 68, 162–163]. Мешкали торки й у верхів'ях Удаю і Востра (Остра) [18, с. 117]. На теренах Чернігівського князівства були поселені коуї. Вони жили не компактно, а складали гарнізони укріплень Білої Вежі, Бохмача, Уненжа, поселень в урочищі Верхній Торчин та Козарки, що прикривали переправи через ріки [32, с. 161]. На переяславсько-чернігівському порубіжжі розселялися турпеї й каєпичі [39, с. 81].

Після монгольського завоювання, а саме в XIII–XV ст., потік слов'янського населення на Лівобережжі спрямовувався з півдня колишньої Чернігівщини в Посейм'я. А поряд, у районі Сіверського Дінця, до самого походу 1395 року середньоазійського завойовника Тимура (Тамерлана) знаходилися численні поселення колишніх степовиків – іраномовних аланів і ясів (які на час існування Золотої Орди, можливо, тією чи іншою мірою вже зазнали тюркизації) з додатком тюрків та зі слов'янською домішкою з боку колишніх бродників. У басейні Сіверського Дінця, на половецькій території, в давньоруські часи знаходилися «городки» Шарукань, Сугров, Балин, заселені як тюрками, так і аланами [38, с. 255]. Аж до кінця XIV ст. тут продовжували існувати багатолюдні поселення, поліетнічні (степовики іранці й тюрки, а також слов'яни) за складом їхніх мешканців чи, принаймні, за походженням. Але 1395 року вони були розгромлені полчищами Тимура. Разом з тим навіть після цього погрому тут збереглася частина цього населення [13, с. 150–151 та ін.]. Дослідники припускають, що ті, хто вцілів, відступили на північ і захід, у район мешкання севрюків. Цьому сприяла та обставина, що степовики Подоння теж сповідували, як і останні, ще з давньоруських часів православне християнство [28, с. 324].

Деякі території сходу українського Лівобережжя, що ввійшли у XIV–XV ст. до складу Великого князівства Литовського, а значить Сіверської землі, були, як зазначав Федір Петрунь, «феодами з династами тюркського походження». Найбільше з-поміж таких династій відомі князі Глинські, які були представниками дуже давньої половецької знаті [36, с. 137]. Вони перейшли під владу Литви з усіма своїми підданими, дружинниками та наблизеними аристократами. Глинські вважаються нащадками відомого темника Мамає Кията, фактичного володаря Золотої Орди у 1361–1380 роках, а корені їхнього «феоду» сягають іще половецьких володінь у районі Полтави домонгольських часів. Нащадки Мамає, судячи з усього, стали васалами Великого князівства Литовського, рятуючись від переслідувань у Золотій Орді після поразки та загибелі темника 1380 року [63, с. 463, 465]. Стосовно цього сучасні дослідники зазначають: «...навіть чи можна сумніватися, що Глинські – дійсно нащадки Мамає і що їхня вотчина не просто була їм пожалувана, але розвинулася з їхнього ж власного князівства в районі Полтави. Більше того, можна гадати, що це князівство з'явилося не на порожньому місці, а на північній окраїні кочової території групи татар, нащадків половців, підлеглих Мамаю та його найближчим предкам» [63, с. 468–469]. Глинським належали Глинськ на Сулі, Полтава на Ворсклі, а пізніша Золотоноша на Дніпрі мала в XVI ст. назву Глинщина. Поруч з «тюркським феодалом у Глинську» розташовувалося аналогічне володіння на річці Сніпород, де розселялися «північно-кавказькі елементи», зокрема, алани та черкеси [36, с. 140]. Поблизу знаходилася й відома Яголдаєвщина або «тьма Сараєва сина Егалдая: Миролоубів, Мужея, Оскол» [36, с. 138]. Це було татарське князівство на території Сіверської землі, що розташовувалося переважно на теренах сучасних Білгородської й Курської областей Росії і, частково, Слобідської України. Поряд існували також аналогічні володіння «Курська тьма» (на теренах сучасної Курської області Росії), а також «Чернігівська тьма», яка знаходилася на території Чернігівської (Україна) і Білгородської (Росія) областей. Ці володіння, що утворилися між 1428 та 1438 роками, 1497 року були поділені між київськими боярами разом з іншими землями Путивльського повіту [64].

До складу севрюків влилися також так звані «Семенові люди», назва яких пов'язана з іменем останнього київського князя Семена Олельковича, який оселив

на Остерщині частину розбитої 1455 року кримським ханом Хаджі Гіреєм Великої Орди хана Сеїд-Ахмета. Крім того, Фелікс Шабульдо доводить, що під назвою «Семенові люди» слід розуміти взагалі населення – тюркське і слов'янське – колишньої території Великої Орди, розташованої на українському Лівобережжі на схід від Ворскли. Вона тяглася лівим берегом Дніпра до річки Овечі Води, а на сході – до верхів'їв Сіверського Дінця і річки Тиха Сосна, що впадає в Дон [62, с. 61 (прим. 16)].

Як бачимо, сіверяни, а потім і власне севрюки, рухаючись у східному і східно-південному напрямках, поступово заселяли віддалені території сучасного українського Лівобережжя та прилеглі терени нинішньої Росії, частково асимілюючи місцеве степове населення. Асиміляція степовиків полегшувалася чисельним переважанням севрюків, а також культурними впливами, які поширювалися від них на степовиків у міру їхньої седентаризації, тобто осідання на землю, та зміни занять – із кочового й напівкочового скотарства на осіле землеробство. Адже у ході цього процесу вчорашні кочівники (переважно тюрки) переймали у своїх осілих сусідів як способи господарювання й елементи соціальної організації та громадського побуту, так і відповідну термінологію. Саме за таким принципом відбувалася свого часу асиміляція тих чорних клобуків у Надроссі, які змінювали заняття та спосіб життя, переходячи до осілого землеробства і поселяючись поміж тамтешніх русинів-українців [21, с. 39, 46–47; 22, с. 91–92]. Про перехід степовиків до осілого землеробського способу життя повідомляють джерела. Наприклад, у грамоті Московському великому князю Івану Васильовичу з Криму 1491 року про таких татар читаємо: «...пришли на пашню на Орель и на Самару и на Овечью Воду, туто пашню пашуть. Да сказываеъ, господине: отпахавши имъ пашня, дополна имъ быти на царя на Менгли-Гирея» [47, с. 113]. Обробляли землю татари також понад Сіверським Дінцем [7, с. 73, 74].

У ході просування севрюків лісостеповими краями та асиміляції тамтешніх степовиків, вони, по-перше, запозичали необхідні для проживання в лісостеповій та степовій зонах культурні реалії, адаптуючи відповідним чином свою культуру, що уможливило їхнє успішне заселення цих територій. Адже, як показують етнологічні дослідження, етнічність та етнокультура є суто людським соціокультурним засобом адаптації до природних і соціальних умов існування соціуму [67, р. 229–241; 5]. А подруге, при цьому, як і у випадку з українцями взагалі, все ж не відбувалося асиміляції настільки значних груп степового населення, що були б здатні змінити корінним чином сіверянську – севрюцьку етнічність.

У результаті означених етнічних та етнокультурних процесів на XIV–XV ст. (можливо, навіть дещо раніше) на колишній сіверянській території з'являється спільнота севрюків, яка успішно розширює терени свого проживання на сході й південному сході. Та про власне севрюків, як про окреме етнічно-етнографічне утворення мова піде в наступній публікації.

1. Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – 256 с.
2. Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986. – 176 с.
3. Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. – 1964. – № 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://yadi.sk/d/HXtdLP_O3J93U
4. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – 247.
5. Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4 – С. 41–56.
6. Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // Советская этнография. – 1979. – № 6. – С. 79–89.

* Про першу самоназву українців – «русь» (у множині) і «русин» (в однині), пізніше «русини» та про зміну її на «українці» див.: [10, с. 166–175, 262–280].

7. Багалеї Д. І. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – II, XVI, 614 с.
8. Багновская Н. М. Севрюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер. 8: История. – 1980. – № 1. – С. 57–69.
9. Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. – Москва, 2002. – 47 с.
10. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.
11. Баран В. Д. Давні слов'яни – К., 1998. – 336 с.
12. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.
13. Бубенок О. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – 324 с.
14. Бубенок О. Інтеграція аланів у хозарське суспільство у VIII–X ст. // Східний світ. – 2006. – № 2. – С. 24–37.
15. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – 589 с.
16. Винников А. З. Славянские поселения на р. Воренеже // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 26–31.
17. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. II. – С. I–II, 1–210.
18. Головки О. Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.) // Етимол. До 80-річчя академіка О. Прицака (Східний світ. – 1999. – № 1–2). – К., 2001. – С. 112–122.
19. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III. – 588 с.
20. Житецкий И. Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 371–418.
21. Квітницький М. «Свої погані» Фастівської землі // Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області (Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей». № 20–21). – Фастів, 2004. – С. 37–62.
22. Квітницький М. Етнічні процеси на правобережжі Київської землі в XI–XIII ст. // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 87–94.
23. Клейн Л. С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) // Советская этнография. – 1988. – № 4. – С. 13–23.
24. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2008. – 595 с.
25. Климчук Ф. Д. К этноязыковой истории Днепровского Левобережья (в связи с проблемой этногенеза горюнов). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://severyane.ucoz.com/publ/1-1-0-10>
26. Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 9–15.
27. Колода В. В., Горбаненко С. А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 68–77.
28. Кравченко Э. Е., Кушнир В. В. Археологические свидетельства о распространении христианства в донецких степях в эпоху средневековья // Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010. – С. 322–325.
29. Кюйзеньє Ж. Етнологія Європи. Переклад з франц. – К., 2007. – 120 с.
30. Лазаревский Ал. Лубенщина и князя Вишневецкие (1590–1648 гг.). – К., 1896. – 56 с.
31. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). [2-е изд.] – Санкт-Петербург, 2002. – 416 с.
32. Моця О. Південна «Руська земля». – К., 2007. – 264 с.

33. Н. М. Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – № 4. – С. 85–101.
34. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. – Полтава, 1914. – 240 с.
35. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – 192 с. (книга була написана в 1940-х роках).
36. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1993. – № 2. – С. 133–143.
37. Півторак Г. Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 6–13.
38. Плетнева С. А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 249–281.
39. Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – 208 с.
40. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908.
41. Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973. – 172 с.
42. Приходнюк О. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – К.; Чернівці, 2001. – 284 с.
43. Ракитин А. С. Сіврюки – коренное население Северской земли // <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>
44. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.
45. Русина О. В. Сіврюки // Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил–С. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – С. 572.
46. Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография. Сб. статей. – Москва; Ленинград, 1947. – Вып. VI–VII. – С. 93–94.
47. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 41: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – 10, XXII, 558 с., 82 стб.
48. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982 – 328 с.
49. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К. 1904. – 327 с.
50. Стрижак О. Сѣверь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 153–154.
51. Сухобоков О. В. Этнокультурная история Левобережной Украины I – начала II тыс. // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 37–46.
52. Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 25–39.
53. Сухобоков О. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 85–93.
54. Сухобоков О. Літописні «сѣверь» та народи Хозарського каганату: спроба етнокультурно-історичної ретроспекції ранніх взаємовідносин // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 214–224.
55. Сухобоков О. В. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще про пам'ятки волинцевського типу). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm>
56. Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // Советская этнография. – 1949. – № 3. – С. 12–36.
57. Тортика О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи. – Рукопис. (Анотація). – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://disser.com.ua/content/348972.html>
58. Трубачов О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // Мовознавство. – 1971. – № 6. – С. 3–17.
59. Филин Ф. П. Еще раз о происхождении сочетаний -kl, -gl // Известия АН

- СССР. Серия литературы и языка. – Москва, 1968. – Т. 27. – Вып. 2. – С. 157–159.
60. Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – 232 с.
61. Халимоненко Г. Институт козацтва, тюркського і українського // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 108–111.
62. Шабульдо Ф. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. – К., 2010. – Т. IX. – С. 57–73.
63. Шенников А. А. Княжество потомков Мамая (к проблеме «запустения» Юго-Восточной Руси в XIV–XV вв.) // Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь: В 2-х кн. – М., 1997. – Кн. 2. – С. 455–483.
64. Яголдай. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Яголдай>.
65. Jabłonowski A. Zadnieprze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – Т. XIV (Worowo – Żyżyn) – S. 221–227.
66. Moore J. H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory // American Anthropologist. – 1994. – Vol. 96. – Nb. 4. – P. 370–396.
67. Sahlins M. D. Evolution: Specific and General // Anthropological Theory: A Sourcebook / Robert A. Manners, David Kaplan Editors. – New Brunswick and London, 2009. – P. 229–241.
68. Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung // Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden. – Berlin, 1990. – S. 169–178.
69. Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – 191 s.

Васи́лий Бала́шок

Загадочные северюки: формирование общности

В статье речь идет о формировании общности северюков, которые проживали в XIV–XVI вв. на востоке украинского Левобережья и в соседних областях современной России. Северюки были потомками летописных северян, в генезисе которых участвовали значительные группы переселенцев из Днепровского Правобережья. Северяне имели общий с остальными протоукраинцами иранский этнический субстрат, а также ассимилировали группы тюрков, что не повлияло коренным образом на их этничность, но обусловило ряд особенностей и отличие от потомков радимичей и вятичей.

Ключевые слова: северяне, северюки, вольницевская культура, роменская культура, иранцы, тюрки.

Vasyl Balushok

Enigmatic Sevrriuks: 1. Formation of Community

The article deals with the formation of community of the XIVth–XVIIth-century Sevrriuks, which lived on eastern Left-Bank Ukraine and adjoining regions of present-day Russia. Although the Sevrriuks fairly often got into attention of scholars, the ethnologists proper did not concern themselves substantially with the definition of their ethnic nature. In order to accomplish it, one should first draw attention to genesis of the Sevrriuks. While researching the formation of the Sevrriuk community, there distinctly comes out the Iranian ethnic substratum common with the rest of the proto-Ukrainians. In addition, the formation of the Siverians who were forerunners of the Sevrriuks, was supplemented by considerable groups of migrants from Dniro Right-Bank Ukraine. Therefore the ethnogenesis of the Siverians did not so much differ from the one of the Ukrainians proper, though the former had their peculiarities for sure. They have become apparent in that almost all of future Ukraine's territory populated by the Slavs were occupied, at the time of Kievan Rus establishment, by the archaeological culture of Luka-Rayky, while on Siverian Left-Bank Ukraine existed the Volyntseve culture that was replaced by the Romny-Borshchove culture. Yet, the ancestors of the Sevrriuks ethnically and

culturally differed, and much more significantly at that, from the forefathers of the Russians as well. In particular, the latter had a diverse, namely predominantly the Finno-Ugric ethnic substratum. The Slavs have populated the region, where the ethnogenesis of Russians took place, also mostly from the west, not from the territory of future Ukraine. Different were also the archaeological cultures of those places: the Moshchyny, the Tushemlia, the Imenkovo, and the culture of Pskov long barrows. During the first half of the VIIIth century, the Siverians got in contact with the Alans and Turko-Bulgars – the authors of the Saltiv archaeological culture. Afterwards they continued to absorb groups of Turkic peoples and other eastern inhabitants of steppe and forest-steppe zones. After the Mongolian conquest, a part of steppe populace (Alans, Jasz, Turkic peoples) retreated into the Seym Region from the Over-Don Lands routed in 1395 by hordes of the Central Asian vanquisher Timur (Tamerlane). And in the XIVth–XVth centuries, the Sevriuk community was joined by residents of a few fiefs of Turkic extraction: the possessions of the Hlynskyis – a progeny of the Golden Horde commander Mamai; a similar feud on the river of Sniporod; Jagoldai Tyumen, Kursk Tyumen, and Chernihiv Tyumen. Nevertheless, the Turkic peoples and other oriental elements assimilated by the Siverians / Sevriuks have not cardinally affected the latter's ethnicity. In the issue of the aforementioned ethnic and ethno-cultural processes, on the former Siverian territory, there has emerged the Sevriuk community adapted not only to forest, but also to forest-steppe and steppe conditions.

Keywords: Siverians, Sevriuks, Volyntseve culture, Romny culture, Iranian peoples, Turkic peoples.

